

Dr. BAKOS JÓZSEF

VARIA COMENIANA HUNGARICA I.

(Nyelvészeti és művelődéstörténeti vonatkozású adatok Comenius magyarországi utóéletéhez.)

A magyar Comenius-irodalommal kapcsolatos széleskörű forrástanulmányaim során igen sok, s eddig ismeretlen adalékra találtam, elsősorban Comenius életművének magyar viszonylatában, magyarországi utóéletével kapcsolatban. Addig is, míg Comenius magyarországi utóéletéről szóló nagyobb monográfiám megjelenik, közlöm itt azokat az adatokat — *elsősorban a nyelvészeti, művelődéstörténeti és nyelvpedagógiai vonatkozásúakat* —, amelyek egyrészt eddigi tanulmányaim, kiadványaim kiegészítését szolgálják, másrészt a magyar Comenius-filológiának kiszélesítését is elősegíthetik.

1. Comenius és a magyar nyelv

A szakirodalom számára is meglepetés volt, hogy „*Comenius és a magyar nyelv*” (Az Egrei Pedagógiai Főiskola Füzetei, 175. sz.) című dolgozatom mennyire gazdag anyaggal illusztrálhatta, hogy Comenius milyen széleskörű filológiai ismerettel rendelkezett a magyar nyelvvel kapcsolatban is. Comenius ui. nemcsak becsülte, értékelte a magyar nyelvet, hanem alaposabban igyekezett megismerni nyelvünk eredeti sajátosságait, nyelvtani rendszerét is. Az alábbiakban — említett munkám adatainak kiegészítésére is — közlöm Comenius újabb, eddig ismeretlen észrevételeit, megjegyzéseit a magyar nyelvről. Ma még csak *kéziratban* tanulmányozható Comeniusnak két, számunkra, magyarok számára különösen értékes munkája: az *Artificii legendi et scribendi Tirocinium* (1651—1653) és a *Panglottia*, a *De rerum humanarum emendatione Consultatio Catholica* című nagyobb alkotás ötödik része.

Az első munka Comenius igen érdekes és értékes ábécéje. A legújabb vélemény szerint (vö. Jiřy Kyrařek: O vzniku Komenskéhoho spisu počatky čtení a psaní, *Acta Comeniana*, 1960. XIX. I. 1—5.) ezt az írást Comenius *Patakon írta*. Erre utal pl. a kéziratnak e néhány sora is: „*Hungari quia Latinis Literis utuntur, nihil hic moneri et morari opus habent. . .*” Comeniusnak hazánkban írt munkái közé fel kell tehát ven-

nünk ezt az aprólékos filológiai műgonddal megírt alapvetést, iskolai ábécét is, amelyben a nyelvi nevelés alapjait rakta le. Különösen értékes ennek az ábécének elméleti alapvetése. Az írás jelentőségéről („cogitationes pingi possunt homines...”) szóló sorokban sok az értékes, s ma is modernnek tetsző gondolat. Reméljük, hogy Comenius e Patakon írt műve is rövid időn belül a kutatók rendelkezésére fog állni.

A *Panglottia* hasábjain Comenius az új, mesterségesen megalkotandó egyetemes nyelvről („lingua universalis perfecta”) értekezik. Hogy ez az új nyelv minél tökéletesebb legyen, magában kell foglalnia az ismert nemzeti nyelvek legértékesebb elemeit, sajátosságait, s hiányoznia kell belőle a vulgáris nyelvekben felfalálható minden nyelvi „hiba”, nehézség, anomalia stb. Comenius éppen ezért e munkájában részletesen le is írja az egyes vulgáris nyelvek legjellemzőbb nyelvi sajátosságait, értékeit, vagy éppen „hibáit”, nehézségeit tükröző nyelvi formáit, elemeit. Így mutat rá Comenius a magyar nyelv egy-egy nagyon jellemző sajátosságára, az új mesterséges nyelv szempontjából kerülendő „hibájára”, vagy éppen követendő előnyeire, értékeire. Szerinte pl. nehézkessé tenné az új nyelvet az is, ha sok csettel (casus) rendelkezne, mert „multitudo casuum in declinationibus Nominum difficultatem parit”. (*Panglottia*, Cap. VIII. 7.) Ebben a gondolatmenetben emlékezik meg a magyar nyelvről is, mondván, hogy a magyar nyelvben sok az eset, s Molnár Albertre hivatkozva („etiam teste Alberto Molnár”) a latin nyelv hat esetével szembeállítja a magyar nyelv nyolc esetét: „habent casus... Hungari octo...”

Legértékesebb és legjellemzőbb megjegyzéseit Comenius ebben a munkájában is a *nyelvtani nem* problémájával kapcsolatban veti fel. „Comenius és a magyar nyelv” című dolgozatomban részletesen szóltam arról, hogy Comenius a pataki tanulók számára írt nyelvkönyveiben már arra is utalt: a magyar nyelv egyik legjellemzőbb sajátossága, nincs meg benne a nyelvtani nem kategóriája, s nincs a magyarban nyelvtani nem szerinti egyeztetés sem. A *Panglottia* egyik fejezetében (Cap. VIII. 3.) újra eleveníti, illetőleg meg is bővíti erre vonatkozó ismereteit, tetteit.

Comenius szerint az új egyetemes nyelvnek legjellemzőbb értéke, hogy könnyen tanulható, *lingua facilis*, nincsenek benne kivételek, felesleges szabályok, nyelvtani szerkezetbeli szabálytalanságok „nehézségek”, stb. A *difficultas* nem jellemzője ennek a nyelvnek.

Comenius szerint a nyelvtani nem is olyan nyelvtani kategória, „nyelvtani eszköz”, amely inkább a „difficultas”-t, mint a „facilitas”-t eredményezi egy-egy nyelv funkciójának betöltésében: „Nominum genera multum facessunt negotii apud Graecos, Latinos, Germanos, Bohemos etc...” Az új mesterséges nyelvből tehát ki kell iktatni ezt a kategóriát. A kiküszöbölésre két módot ajánl Comenius: 1. Az új mesterséges nyelvet azzal is könnyebbé tesszük, ha csak két *nem* funkcionál benne a három (hím, nő és semleges) *nem* helyett: a természetes nemre utaló hím és nőnem, illetőleg vegyük követendő példának az angol nyelvet, „apud quos res, sexum habentes tantum masculina et feminina

sunt, caetera omnia (sexu carentia) neutris. . .” 2. Kapcsoljuk ki teljesen a mesterséges új nyelvből a nyelvtani nem kategóriáját, mint arra a *magyar nyelv nyújt jó példát: „Aut penitus tollendo exemplo Hungarorum, qui prorsus nulla nominum genera habent.”* (Panglottia, Cap. VIII. 3.)

Comeniust is az a meggondolás vezette e tétel kimondásában, amire filológus elődei is rámutattak, hogy a nyelvtani nem kategóriája nehézkes, bonyolult, tartalom nélküli. „a kifejezésmód egyszerűségét hátráltató nyűg” (vö. Fodor: A nyelvtani nem kialakulása, NyK. LX. k. 341.) Comenius abban a tényben is, hogy az egyes nyelvekben a melléknévnek is három nemük van, a nyelv kifejező erejének, *facilitas*-ának akadályozóját látta: „*In adnominibus difficilis est plerisque in Linguis motio per trina genera. . .*” A magyar nyelvnek azt a sajátságát pedig, hogy benne a melléknév mindig egyalakúak („*semper unius terminationis*”) s hogy a magyar nyelv nem ismeri a nyelvtani nem szerinti egyeztetést sem, nagyon logikusnak és az új mesterséges nyelv szempontjából követendőnek ítéli: „*. . . Hungari mirabilius adhuc habent Compendium. Dum enim nomina carent Generibus, carent et Adnomina, unaque simplici terminatione, non solum omni Nomini opponuntur, sed et omni casui, omni personae, numero, ac si Latine diceret Bon-Vir, bon faemina, bon animal, bon viri, bon viro, bon virum, bon viros. Quod cum sit valde compendiosum, imitandum. . .*” (Panglottia, Cap. VIII. 3—7.)

Comenius tehát a grammatikai genus hiányában nem elmarasztalja a magyar nyelvet, hanem éppen követendő példának állítja az új mesterséges nyelv megalkotói elé. Mint érdekességet említhetem, hogy Comeniusnak ebben méltó utódja lett *Bundenz József*, aki egy rövidebb cikkecskéjében (vö. NyK, XVI. k. 322—324.) arra mutatott rá, hogy a magyar nyelv agenerikus volta éppen nem nyelvünk „tökéletlenségének és gyarlóságának” (vö. Oswald: Das grammatische Geschlecht und seine sprachliche Bedeutung, 1866.) az oka, illetőleg mutatója, hanem olyan állapot, ami felé fejlődnek az újabb nyelvek is, például az angol is. *Bundenz* a védelem álláspontját fogalmazta ezzel meg, Comeniusnál a magyar nyelv agenerikus voltának dicsérete abban leli magyarozatát, hogy ő olyan világnyelvet kívánt teremteni, aminek legjellemzőbb tulajdonsága a *facilitas*, az „üres” nyelvtani formák, kategóriák elvetése, a hasznosság elvének következetes szolgálata.

Comenius a nyelvtani nem problémájával kapcsolatban érdekes megjegyzést tett a magyar *határozott névelő: „az articulus”* funkciójáról is. A *Panglottia* kéziratának (vö. 1. ábra.) 54. oldalán ui. ez olvasható: „*Hungari . . . nulla nominum genera habent: articulum tantum (az), qui nomina distiguit ab aliis Orationis partibus. . .*” Ennek a megjegyzésnek háttéréről, tudománytörténeti jelentőségéről külön is szót kell majd ejtenünk. Comenius megjegyzéséből az is kitűnik, hogy Molnár nyelvtana mellett jól ismerte *Komáromi Csipkés György* munkáját, (*Hungaria Illustrata*, 1655.), s annak a magyar az névelő szerepéről írt fejezetét (*De caractere nominis scilicet particula az.*) is.

5. Nominum genera multum fauſſunt negoti; apud Indos
 et Germ. Boh. &c. Semediū duplex. 1. Terras illas aut
 numerō exemplo Anglorum, apud quos res, ſua habent
 partem masculina et feminina ſunt: cetera omnia (ſeu co-
 ſentia) neutrius. (2) aut penitus tollendo, exemplo Hungar-
 um, qui propter nulla nominum genera habent, attributum tan-
 tum (az) aut uerba diſtingunt ab alijs orationis partibus.

(1. ábra — Részlet a Panglottia kéziratából.)

2. Comenius és Gyarmathi Sámuel

Gyarmathi Sámuel, az összehasonlító nyelvészet egyik nagy úttörője „Okoskodva Tanító Magyar Nyelvmester” című munkájának anyagát igen széles alapú filológiai forráskutatás útján hordta össze. (Megjelent 1794-ben.) Nem egy esetben utal is forrására. A francia *grammaire raisonnée*-k mintájára készült nyelvtana második darabjának, harmadik részében „Az öszverakásról” (*De Syntaxi*) értekezvén ezeket írja: „Az Öszverakás tanítja miként kellessék a’ szokat valamely nyelvben a’ beszédnek tzélja szerint helyesen öszve rakni... mivelhogy e’ részben a’ sokféle Szók miatt, azoknak sokféle bírása (*Regimen*) miatt, és a’ nyelvekben való sok különös ki-tételek (*Idiotismi*) miatt, igen sok tanulni való volna, méltán kérndhetni: Mitsoda rendel kellene az ide tartozó nyelv törvényeket leg-helyesebben meg könnyebbíteni? Alig lehet vala jobb módot s’ rendet ki-gondolni mint a’ mi néműt ama’ nagy tudományú Oskolák hasznára élt Férjfiú Comenius a’ maga tanító munkáiban (*in Operibus didacticis*) imitt amott elő adott.

1. Kezdi a’ maga Syntaxisát a’ tsupa magános ki-tételeken, (*Phrasiss*) minthogy azok a’ beszédnek olyan részei, mellyek tsak két három szóból rakatnak öszve, és azokban még semmi tagadás vagy erősítés nintsen. Ezekről pedig ád 15. közönséges törvényeket. (*Regules*). A’ mellyekről azt hiszi, hogy minden nyelvekben helyet találnának. Azután emelkedik fel a’ nagyobbatska kifejezésekre, (*Sententiae*), a’ mellyek kérdenek, erősítenek, vagy tagadnak, és ezeknek minden öszve rakási törvényein által mégyen. Még ezek után lépik a’ kerek beszédekre, (*Periodi*) és úgy jut végtére az egész beszédre, (*Oratio*). Ez a’ természettel, és az emberi elme tehetségeivel igen meg-is egyezik, hogy az együgyűekről emelkedjék-fel a’ mesterségesebbekre. (*a Simplicioribus ad Composita.*) Tsak hogy igen jó tanítói módot kíván, mert különben a’ dolgok ok nélkül meg-szaporíttatnak. (*Entia praeter necessitatem multiplicabantur.*)

2. Lántz szemi öszve-függéssel hozza-le a' maga törvényeit a' közönséges nyelv-mesterből (*Grammatica Universalis*), de nem valami fellebbe járó megfoghatatlan szókkal, mint némelly újjabbak tselekedtek; és meg-mutatja, hogy azok igen helyesek, s' a természetből folynak.

3. Azokat az Anya nyelvel, és némelly nyelvekkel öszve-hasonlítja, a' melly sok dolgokban világosságot, és könnyűséget mutat.

4. Nem teszen együvé igen sok törvényeket, hanem inkább külön adja elő. Azt tette magának törvényül, hogyha valamelyik törvénye sok ágú volna, leg-alább a'nak egyik ága más törvényekben előre megvilágosított legyen.

5. Nem elől teszi a' közönséges szokás szerint a' törvényeket, és az után a' példákat (*Exempla Syntactica*), hanem inkább mindenkor egy jó példát elől teszi, és a'ból hozza ki a' törvényt. és a'kor osztán több példákat is hord elő. Igen jó és hasznos vissza fordítás ez, kivált ha a' Tanító a'ra tudja szoktatni tanítványait, hogy az ő okos kérdéseire tanulják-meg ki-húzni a' példából a' törvényt és ők-is hasonló példákat tsináljanak, vagy más jó Könyvekből hozzanak elő.

6. Sok e'féle példákat, tanít az eseteken és időkön hajtogatni. (*Docet Exempla per Casus et tempora flectere*), hogy így a' törvények, a' tanulók elméjébe, a' sok gyakorlás által mint egy belé oltódjanak, (*mechanice imprimantur*) és természetté váljanak, minekutánna azokat világosan meg-értették volna.

7. Nem mindent ad elé egyszeribe tsak azért hogy jó, és hasznos, hanem elmésen el-osztja, bizonyos pázmákra (*Cursus*), hogy így először tsak a' leg-szükségesebbet tanulják, p. o. a' mi a' közönséges nyelv-mesterrel és az Anya-nyelvel inkább meg-egyezik, azután előadja a' szükségesekeket-is, harmadszor a' hasznosabbakat-is, végtére helyes okokból a' beszéd nagyobb részeit táblákba foglalja."

Az idézett részekből igen fontos és értékes következtetéseket és tanulságokat vonhatunk le. Először is azt, hogy Gyarmathi igen alaposan áttanulmányozta Comenius nyelvpedagógiai vonatkozású írásait, s valóban a lényegét fogta meg Comenius pedagógiai elveiben. Gyarmathi is azok közé a magyar filológusok közé tartozik, akik Comenius tanításait követendőknek jelentik ki. Gyarmathi nagyon szerencsésen foglalta itt össze a leglényegesebb nyelvpedagógiai elveket. Ez a tény is azt bizonyítja, hogy *Nyelvmesterét* nem iskolai nyelvtannak szánta a tanulók számára, hanem olyan kalauznak, amiből a nyelvtant tanító pedagógusok nemcsak a nyelvtani rendszerre vonatkozó ismeretanyagot méríthették, hanem az alapvető nyelvpedagógiai elveket is. Másodszor az idézett comeniusi elvek, nézetek és tanítások újraelevenítése azt is jelentette, hogy Gyarmathi valóban szakított az addigi nyelvtanok merev, sematikus rendszerével, felépítésével is. (vö. Zsirai: A modern nyelvtudomány magyar úttörői: 35.)

Harmadszor az idézett részek arról is árulkodnak, hogy Gyarmathi nemcsak a *Didactica Magna* megfelelő fejezeteit (XXII. *Linguarum Methodus*), hanem Comeniusnak nyelvkönyvei elé írt utasításait, elméleti fejtegetéseit is lelkiismeretesen áttanulmányozta, s azokból a

lényegét kihámozta. Pontosan tudta követni Gyarmathi azt a gondolatmenetet is, amit oly logikusan tár elénk a *nyelvi nevelés teljes problematikájával kapcsolatban Comenius a De Latinae Linguae studio perfecte instituendo Dissertatio Didactica*, illetőleg a *Methodus Linguarum Novissima* hasábjain.

Gyarmathi ismerte Comenius Magyarországon megjelent tankönyveit is: Könyvtárában megvolt Comenius Orbis Pictusának pozsonyi kiadása is. (vö. M. Nagy: Gyarmathi Sámuel élete és munkássága, 1944. 78. l.)

3. Adatok az Orbis Pictus magyarországi utóéletéhez

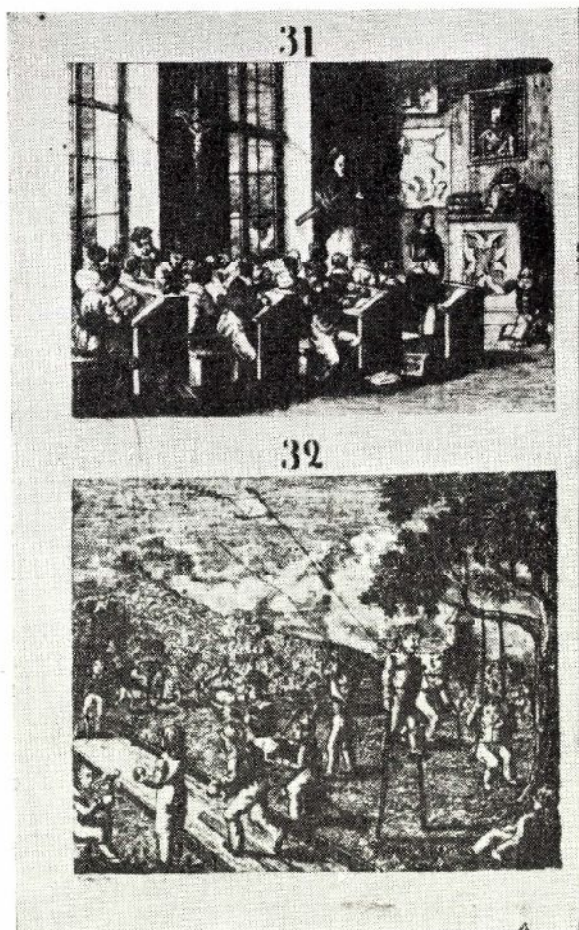
„Az Orbis Pictus és magyar szövege pedagógiai és nyelvészeti jelentősége” című írásomban (Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei, 136. sz.) megpróbáltam vázolni, milyen szerepe volt az Orbis Pictus-nak és magyar szövegének hazánkban az anyanyelvi oktatás és nevelés fejlődésében, a magyar nyelvnek tanítási nyelvvé fejlesztésében, a magyar tudományos műnyelv, illetőleg a különböző szaknyelvek megteremtését

(2. ábra.)

célzó törekvésekben. Igyekeztem azt is bemutatni, hogyan változott az idők folyamán ez a tankönyv hazánkban is tartalmában, magyar szövegében, nyelvi eszközeiben is. Arra a kérdésre is választ kívántam adni, mi volt az oka annak, hogy az Orbis is kikopott az iskolai használatból: ui. az idők folyamán eredeti szövege, tartalma, képanyaga és szemlélete nem felelt meg az új idők, új követelményeinek. Egyesek megpróbálták *modernizálni* anyagát, szövegét és képeit is. Ilyen próbálkozás volt *Karcsay Tóth János pozsonyi*, 1842-es *Orbis* kiadása, illetőleg, ahogyan a szerző mondta „*a mostani nyelvfejlődéshez és korszellemhez*” alkalmazott átdolgozása. Az itt közölt néhány kép és néhány sor szövegrészlet is azt bizonyítja, hogy ennek a kiadásnak már nem sok köze van az eredeti Orbis-hoz, s az ilyen kiadás csak siettette Comenius e híres tankönyvének teljes eltűnését a pedagógia gyakorlatából. Ez a pozsonyi kiadás különben ritka könyv, ezért tartottuk érdemesnek itt is közölni belőle fakszimilében részeket. *A neveléstörténeti oktatás szemléltető anyagának bővítését* is szolgálhatja ez a közlésünk. (vö. 2. és 3. kép.)

Siettette a Comenius e tankönyve funkciójának elhalását az is, hogy a későbbi kiadások egyrészt legértékesebb elemeitől fosztották meg e

31
besen a lébe lövettnek, és a lében rögtön szétpattan-
va, szikra alakokban hullnak le.

Továbbá a tűzjátékos készül tűzgolyókat, tűzkereke-
ket, melyek vígan keringnek és forognak, ábrándozókat,
mellyek ide s tova szökődésnek, és helyet csinálnak

A' regény gyertyák kellemes ropogással rugattnak
magasra a' lébe. —

Sokszor névfelirások és czimerek is kellemetes színi
tűzzel ragyognak. —

Némelly ünnepélyes alkalomkor egyes házak, vagy
egész városok is megvilágítatnak, és átlátszó képek mün-
denféle színnel, és egyes betűkből és felirásokból álló mon-
datok is láthatók. —

A' légszeszel való megvilágítás, egészen új találmány.

Ez ékép' készül, a' szén t. i. tűzben megemésztetik,
mellyből gőz, vagy légszesz húzatik ki, mely csöveken
szétosztatik és meggyújtatik, és úgy ég, mint a' legfénye-
sebb világosság.

31.

Az Iskola.

Egyes embernek, sőt egész országoknak java és bol-
dogsága egyedül a' gyenge ifjúság' kora oktatásán alapul.

Melly végre nyilvános iskolák alapítottak, hol az if-
jonzelmék minden szükséges dolgokra taníttatnak, és az
erényre oktattatnak. —

Az iskola osztályokra osztatik fel. —

A' tanító tanítószéken ül, a' tanítványok padokon;
amaz tanít, ezek tanulnak. —

(3. ábra.)

könyvet, s képek nélkül adták ki, másrészt tartalmában, szövegében csonkították meg, s csak válogatott részeket, „*excerpta*”-kat jelentettek meg belőle. A magyar Comenius-irodalomban alig ismertek ezek az *excerpták*. Előbb említett munkámban már utaltam arra is, hogy 1816-ban Verseghy Ferenc is adott ki az Orbis-ból részleteket: *Ex orbe picto Joannis Comenii*” címmel. (vö. Verseghy: *Exercitationes Hungarici, Budae, 1816.*) Most egy korábbi ilyen „válogatásról”, megcsonkított Orbisról kívánok részletesebben megemlékezni.

Kassán, a jezsuiták nyomdájában 1766-ban újra megjelentették Kövesdi Pál magyar nyelvtanát is. (*Elementa Linguae Hungaricae sive Grammatica Hungarica, Cassoviae, 1766.*) Ennek a kiadványnak a végén találjuk a Comenius Orbis Pictus-a néhány fejezetét magában foglaló, képek nélküli kivonatát: *Excerpta ex Joannis Amos Comenii Orbe Sensualium Trilingui*” címmel. A könyv eredeti funkcióját és feladatát semmibe véve csak az ún. „erkölcsi” fejezeteket excerptálták a kiadók, s nem véletlenül. Retrográd jellegű az ilyen kiadás már csak azért is, mert az az erkölcsstanítás, az az etikai szemlélet, ami Comenius korának vallásos gondolkodású emberére volt szabva, teljesen változatlanul került a tanulók elé.

Az Orbis Pictus újabb és újabb kiadásainak a képanyagban és a szövegben végrehajtott változatai arra is intenek, hogy a filológiai kutatásnak az idézetek terén körültekintőbben kell eljárni. Tudománytalan eljárás pl. az újabb Orbis-kiadások modernizált szövegét Comenius szájába adni. Sokan követték el ezt a hibát, különösen a II. fejezet, a *Coelum* szövegét illetően. Az újabb kiadások ui. *átformálják Comenius biblikus kozmológiáját.*

Az utóbbi évek Comenius-jubileumai azzal is gazdagították a comeniológiát, hogy egy-egy nagyobb jelentőségű Comenius művet újra megjelentettek a kutatók. Az *Orbis Pictus megjelenésének 300. évfordulója* alkalmából is napvilágot látott néhány Orbis-kiadás is. A magyar Comenius-kutatást és irodalmat elsősorban két Orbis-kiadás érdekli. Különösen örülünk annak, hogy a *prágai és a bratislavai pedagógiai könyvkiadó* közös kiadásában megjelent Orbisban a *lőcsei 1685-ös kiadás hű mását* kaptuk. Külön is ki kell ezt emelnünk, mert a filológiai kutatás elsősorban ezért értékeli ezt a kiadást. A *négy nyelvű szöveg* közlése alkalmassá teszi ezt a kiadványt arra is, hogy az újabb tudományos vizsgálódás is *forrásként* használja fel, hiszen az eredeti kiadásokból igen kevés példány áll már a kutatók rendelkezésére. Ludovit Bakoš és munkatársai így a magyar comeniológiának is használható munkát nyújtottak át. Ezt annál is inkább hangsúlyoznunk kell, mert sajnós a magyar jubileumi kiadásról nem mondhatjuk el, hogy előbbre vitte volna a magyar Comenius-kutatást. Földes Évának teljesen igaza van, amikor hibáztatja a Geréb-szerkesztette magyar kiadás (*Orbis Sensualium Pictus — A látható világ, Magyar Helikon 1959.*) egynyelvűségét, az eredeti kiadás megcsonkítását. (vö. Ped. Szemle, 1960. 5. sz. 473.) A sárospataki Comenius tudományos ülészakon magunk is szóvá tettük: „Sajnáljuk, hogy a kiadói szűkmarkúság nem teszi lehetővé,

hogy szigorúan tudományos célokat is tekintetbe vevő kiadás lásson napvilágot. A népszerűsítés elvét és gyakorlatát eléggé követték az eddigi Comenius-kiadványok gondozói. Ebben a tekintetben ne kövessük példájukat, ne csináljunk ebből a gyakorlatból iskolát.” (Ped. Szemle. 1958. 10. sz. 997.) Ez az intés, illetőleg kérés is hiábavalónak bizonyult, a mű csonkítva jelent meg, s így nem nyújt sem a filológiai kutatások számára, sem a pedagógiai vizsgálódások céljára forrásértékű megbízható anyagot. A jegyzetanyagot is bővíteni kellett volna. Az Orbis magyar szövegének nyelvészeti forrásértéke sincs eléggé kiemelve. Addig is, míg alaposabb recenzióját nem adjuk ennek a kiadványnak, hadd mutassunk rá néhány, az új kiadásban majd kiiktatandó hibára, illetőleg kevésbé pontos megfogalmazásra. Az *alce-jávorszarvas* címszóhoz fűzött ezen megjegyzés, hogy „Comenius nem talált rá magyar kifejezést”, nem szerencsés megfogalmazása a tényeknek. Comenius ui. *nem magyarul írta* az Orbis textusát. A magyar szöveget, a magyar értelmezést magyar fordítója készítette el. A XL. fejezethez írt jegyzetsorokban ezt találjuk: „Comenius meglepően érdekes ábrát közöl. Ha arra gondolunk, hogy nemrég kezdték el a boncolást, megérhetjük annak jelentőségét, hogy iskolakönyvében alkalmazta mindezt.” Legújabb kutatásaim nyomán itt is pontosabban tudunk fogalmazni. „Comenius és Vesalius” című írásomban ui. kimutattam, hogy ezeket az ábrákat Comenius a nagy anatómusnak, *Andreas Vesaliusnak* méltán híres könyvéből (*De Humani Corporis Fabrica*, 1. kiadás, 1543.) vette át. Így *Vesalius* korszakalkotó és sok bonctani tapasztalat alapján írt anatómiai művének híres ábrái kerültek be Comenius iskolai könyvébe, ezért közöl Comenius „meglepően érdekes ábrákat” az Orbis lapjain is.

Az LV. fejezethez írt jegyzetsorokba talán figyelmetlenség révén került be hibás magyarázat, illetőleg szóértelmezés. A *gantárok* szóhoz fűzött értelmezés itt téves. Comenius világosan utal arra is, mi ennek a szónak a szövegösszefüggésből is világosan kivehető jelentése: a pincékben *gantárokon~gadórokon~ászokfákon* feküdtek a *hordók, ántalagok*. Helyesen fogalmazott tehát Comenius és pontosan fordítottak Comenius magyarítói, amikor ezt írták: „a must hordókba (ántalagokba) töltetik és a *pinczékbe a gantárokon eltettetvén*, borrá válik...” (vö. Bakos: A Tokajhegyaljai régi szőlőművelés szokincse. 1959. 44.)

5. Széchenyi István az Orbis Pictus-ról

Széchenyi *Önismeret* című írásában (Kisebb döblingi iratok) utal az Orbis-ra is, ha nem is oly dicsérő szókkal, mint tette azt *Goethe*, vagy *Herman Ottó*, mégis érdemesnek tartjuk megjegyzéseit a közlésre, mert ez a néhány sor azt bizonyítja, hogy még Széchenyi gyermekkorában is tanulták Comenius könyvét, Comenius Orbis Pictus-ának átdolgozásait: „... mikor 10—12 éves voltam ... én egy szűk, sötétke nedves szobácskában latinul, a könyvbe kötött *Orbis Pictus*-t voltam kénytelen rágni, megemészteni és ruminálni.” Ezek a sorok egyúttal azt is bizonyítják, hogy az Orbis átdolgozásai sem tudták megakadályozni ennek a korában értékes könyvnek elavulását és funkciója elhalását.

4. Comenius és Földi János

A magyar Comenius-irodalom eddigelé nem regisztrálta ezt az összefüggést sem. Földi János a magyar fűvésztudomány szakszótári munkálatával kapcsolatban értékes dolgozatot jelentetett meg „*Bétsben a' Magyar Hírmondó íróinak költségével*”, 1793-ban, „*Rövid Kritika és Rajzolat a' Magyar Fűvésztudományról*” címmel. Földi azt is elpanaszolja, hogy „eddig összeveszedett s könyvekbe rakott Növény Magyar Neveink igen kevesek”, s megmutatni szándékozik, milyen módon és eszközökkel kell megteremtteni a magyar szakszókát. Ennek a munkának egyik legnagyobb értéke ma számunkra, hogy akkor, amikor rostáját készíti el a szerinte nem pontos, nem megfelelő magyar elnevezéseknek, a magyar népies növénynevekből igen gazdag gyűjteményt állít össze. Hogy a kiiktatásra ítélt és a használatba veendő növényneveket honnan vette, maga Földi igazít el bennünket: „imé megnevezem a' forrásokat, mellyekből szedegettem.” Az idézett források között utal Földi Comeniusra is, közelebbről Comenius *Januájának 1729-es kiadására*. Földi János Comenius munkájából vett növényelnevezéshez (pereméz) annotációul nemcsak Comenius nevét illeszti, hanem ezt a megjegyzést is: „A Nép közt szerte szélyyel talált, vagy hallott név...” Ez nem véletlen. Comenius magyarítója Szilágyi Benjámín és a későbbi magyarítók a növények latin elnevezéseit elsősorban a nép száján élő szókkal magyarítják, illetőleg azonosítják. A *Janua XII. fejezetében (De Herbis)* garmadáját találjuk a nép száján is élő elnevezéseknek: kardrépa, öregretek, murek, édes-fodor avagy haraszt káposzta, laboda, disznókenyér-fű, kalános-fű, bagoly borsó, ökörfark-fű, tzeitvar, eb-kapor, borjú-láb-fű, Isten szakálla nevű-fű, peremés (gyűrűvirág), olaszriola, basa-rózsa, Szent György-virág, kakuk-fű, szarka-láb, vadtárkony, tyúkhúr, kakuk-törjék, ökör-gús, avagy eke-akadály, sebfű, köves-nadály, haj-nevelő-fű, ezerjő-fű, nyúl-láb, egérfark-fű, keserű balhafű, avagy balhavirág, úti-fű, salamon petséti, téj-nevelő-fű, gyék-fű, kakas-láb, rontó-fű, Szent Jakab-füve, nyúl-paréj (nyúl-kék) ölyv-fű avagy erdei saláta (ropantz), csalán, réti kender (gyapjas-fű, róka-fark-fű, béka lentse, Isten-fája, medve-talpú-fű, avagy tövises lapu, májgyógyító-fű, Boldog Asszony-tövis, fejtér hunyor (prüsszentő-gyökér), mátra-fű (fűnek anyja), tárkony, csombor, Venus-köldöke-fű, papony-fű, (papmonya-fű, muharcza-fű), árva-leány haja, nyúl árnyék-fű, párló-fű, angyal-fű, kopottnyák, mezei ökör-nyelv, Isten-kenyere, vérehulló-fű, ló-ména, sár-tök, balha-ölő-fű, hasindító eb téj, húgyos-fű, sár-kelep, has-purgáló-fű, vitéz-fű, (agármony), Csaba-ire fű, nősző-fű, kő-rontó-fű, szarvas-nyelvű-fű, öreg lósóska, nap után járó-fű, barát-paréj, vízi-tök, tsók-fű, tsuda-fű, eb-nyelv, matska-tövis, iglitzé, farkasölő-fű (farkas répa), stb. Ha figyelmesen végig olvassuk Földi munkálatának szakszóit, találkozunk ezekkel az elnevezésekkel is. Comenius magyarítói különben az előd szójegyzékekben és szótári munkálatokban talált növényneveket is felhasználták a *Janua idevágó textusának magyarításában*.